

ПРАБЛЕМА КАНСТРУЯВАННЯ ДЭНАТАТА
Ў МОВЕ "МАГЧЫМЫХ СВЕТАЎ": НАЗОЎНІК **РУСАЛКА**
Ў ВЕРШАХ В.БРУСАВА, М.БАГДАНОВІЧА І Я.КУПАЛЫ

Вобраз русалкі... Ён такі шматаблічны! Прыгожая, прывабная, і ў той жа час небяспечная і бязлітасная, русалка мае як агульныя рысы з чалавекам, так і адрозненні ад яго, можа прыносіць яму як карысць, так і шкоду.

Кожны паэт уяўляе сабе русалку па-свойму і тым самым выяўляе новыя, яшчэ неведомыя яе ўласцівасці. Выкарыстоўваючы тэорыю вертыкальных сінтаксічных палёў, мы даследавалі назоўнік **русалка** ў спалучэнні з дзеясловамі **смеяться/смяцца** і **плакать/плакать** на матэрыяле вершаў В.Брусава, М.Багдановіча і Я.Купалы¹ і паспрабавалі разабрацца ва ўласцівасцях русалкі, якія набліжаюць яе, з аднаго боку, да чалавека, а з другога боку, – да дэманічных істот.

У актантную рамку названых дзеясловаў назоўнік **русалка** трапляе не толькі ў якасці іх суб'екта, але і тады, калі ён спалучаецца з назоўнікамі **смех, плач, слёзы** (і іх сінонімамі), з дзеепрыметнікамі і дзеепрыслоўямі, утворанымі ад названых дзеясловаў і інш.

Назоўнік **русалка** належыць да мовы "магчымых светаў". Ён мае асаблівы дэнатат – уяўленні людзей аб таямнічых істотах, якія насяляюць рэкі, азёры.

С.Р.Вартазаран называе назоўнікі **русалка** і **Пегас** знакамі "пустых класаў" і лічыць, што іх "... прадметная аднесенасць ёсць... магчымасць канструявання некаторага прадмета, які валодае ўласцівасцямі рэальна існуючых прадметаў".² Такім чынам, у кожным "магчымым свеце" (у тым ліку і ў ідыястылі любога паэта) назоўнік **русалка** мае своеасаблівы дэнатат, а значыць, яму надаюцца асаблівыя адценні значэння.

На думку С.М.Прохаравай, канцэптуальныя дзеясловы ў асноўным значэнні выяўляюць універсальныя канцэпты, якія адносяцца да чалавека.³ Канцэптуальнымі з'яўляюцца і дзеясловы **смеяться/смяцца** і **плакать/плакать**, таму што толькі чалавек валодае здольнасцю смяцца і плакаць. Дзеяслоў **плакать/плакать** канцэптуалізуе чалавека наогул, бо чалавек нараджаецца са здольнасцю плакаць, а дзеяслоў **смеяться/смяцца** канцэптуалізуе пэўную ступень развіцця чалавека, бо смяцца чалавек вучыцца паступова. Канцэпт смеху з'яўляецца больш складаным, чым канцэпт плачу. У рамках гэтага канцэпта сам чалавек можа набываць розныя іпастасі, напрыклад, калі ён смяецца злосным смехам, ён набліжаецца да дэманічных сіл.

Канцэпт "чалавек" з'яўляецца ключавым для ўсіх кадыфікаваных моў, у тым ліку рускай і беларускай. Суб'ектамі пры дзеясловах **смеяться/смяцца** і **плакать/плакать** могуць быць толькі антрапонімы. Пры ўжыванні з названымі дзеясловамі любых іншых суб'ектаў (як гэта адбываецца ў паэтычных мовах), "... мае месца метафара – назоўнік як бы надзяляецца прыметамі, неабходнымі для спалучэння з дадзеным дзеясловам",⁴ альбо канструяванне дэнатата, што назіраецца для назоўніка **русалка**. Назоўнік **русалка** набывае здольнасць смяцца ці плакаць, ці абедзве здольнасці адначасова. У апошнім выпадку русалка набліжаецца да чалавека.

Між тым магчымы і зваротны працэс – "д'ябалізацыя" русалкі, г.зн. набліжэнне яе да дэманічных сіл. Гэты працэс адбываецца тады, калі русалка надзяляецца толькі здольнасцю смяцца. Міфічныя істоты могуць смяцца па тых жа прычынах, што і людзі, але ў той жа час – над мучэннямі і смерцю загубленага імі чалавека. Часцей яны смяюцца, каб заявіць смехам аб сваёй прысутнасці. Існуе нават гіпотэза аб паходжанні смеху ад д'ябла. Яна выказваецца ў рамане "Ночные бдения", які быў выданы пад псеўданімам Банавентура.⁵ У гэтым рамане сцвярджаецца, што сутнасць смеху – зло, сатыра.⁶ Таму, на нашу думку, калі смяецца прадстаўнік нячыстай сілы, то смех

служыць выяўленнем яго злоснай, д'ябальскай прыроды; а калі смяецца істота, якую нельга безагаворачна аднесці да нячыстай сілы, то яна толькі набліжаецца да дэманічных сіл.

Русалка, на наш погляд, — самая складаная і супярэчлівая істота сярод усіх міфічных істот. Нельга лічыць канчаткова вырашаным пытанне аб тым, што русалкі — прадстаўнікі толькі нячыстай сілы.

Спрэчнымі з'яўляюцца пытанні аб паходжанні русалак, іх месцы пражывання, функцыях, характары і г.д. Для нас асабліва важнымі з'яўляюцца наступныя праблемы: паходжанне русалак, іх характар.

Многія даследчыкі (Д.К.Зяленін, А.Я.Багдановіч, М.І.Гарэцкі, Л.Нідэрле, І.К.Кузьмічоў і інш.) звязваюць паходжанне русалак з душамі памёршых дачаснай ці гвалтоўнай смерцю дзяцей, дзяўчат, жанчын (прычым кожны з іх трактуе гэтую гіпотэзу своеасабліва). Дадзеная гіпотэза набліжае русалак да невялікага свету (свету смерці) і робіць іх варажымі ў адносінах да людзей.

Існуюць таксама меркаванні аб тым, што ў язычніцкім свеце русалкі не былі звязаны з нячыстай сілай. Іх выказваюць, напрыклад, М.Забылін і В.К.Сакалова. В.К.Сакалова піша: "Вобраз русалак, як можна меркаваць, генетычна бярэ пачатак ад вадзяных жаночых бажастоў. Яны з'яўляліся на зямлі тады, калі патрэбны быў дождж, калі трэба было садзейнічаць ураджаю".⁷ І толькі пасля працэсу хрысціянізацыі Русі ўсе ранейшыя багі (у тым ліку і русалкі) былі аб'яўлены нячыстай сілай.

Нам вядома шмат іншых пунктаў гледжання па дадзенаму пытанню. Аднак, на нашу думку, ні адзін з іх не дае магчымасці адказаць на пытанне, ці адносяцца русалкі да нячыстай сілы, які іх характар. Канструяванне дэнатата назоўніка **русалка** ў мове "магчымых светаў" з прыцягненнем тэорыі вертыкальных сінтаксічных палёў дапамагае адказаць на пастаўленыя пытанні, а таксама зразумець, якой уяўляе сабе русалку кожны паэт, якое месца займае русалка ў той ці іншай культуры.

Неабходна адзначыць, што назоўнік **русалка** мае ў сваёй семантычнай структуры нацыянальна-культурны кампанент. Значыць, кожны народ уяўляе сабе русалку своеасабліва. Для рускага і беларускага менталітэту русалка мае вельмі важнае значэнне. Гэта даказваецца наяўнасцю вершаў пад назвай "Русалка", напрыклад, у наступных рускіх і беларускіх паэтаў: А.Пушкіна, М.Лермантава, М.Гумілёва; К.Сваяка, М.Чарота, К.Буйло (верш "Русалкі").

Ёсць верш "Русалка" і ў В.Брусава. У апошнім русалка "на мир, где колдовали люди, смотрела из реки тайком" (1,502). Яна разумее "... их веселий и их забот вседневный строй..." (1,503). У дзень "осенних водосвятий" "как речь таинственных заклятий, молитвы слушала она" (1,503). Русалка кліча дзяцей і смяецца пшчотна і каварна, "видя проходящих парней" (1, 503).

У вершах "Из лесной жути" (3,179) і "Сказка" (2,124) смех русалкі з'яўляецца, хутчэй за ўсё, страшным. У першым з іх гэта падкрэсліваецца самою назвай верша і тым, як паэт апісвае гэты лес: "Следить, как там, в тени, где тонь трясиновых топей, где брешь в орешнике, где млеет мох века, — плетясь, в туман всплывут сны пройденных утопий, под смех русалочий, под взвизг лесовика..." (3,179). У другім з названых вершаў русалкі "... вторят звонким смехом лешему..." у такім месцы, куды чалавеку трапляць нельга: "В тайный бор дороги конному и пешему дикими кустами строго загорожены" (2,124).

У вершы "Над омутом" апісанне прыроды стварае сумны настрой: "Ветер, сумрачно пророчащий, всплеск волны, побережье точащей, старых сосен скорбный скрип... Строго-древнее урочище!" (2,193). Маркотна і на душы ў паэта: "Миновал тропы изгиб, верю смутно, что погиб" (2,193). Ён так расказвае аб сваіх уяўленнях: "Иль уже в воде глубоко я? Иль русалки, засмеясь, белых рук замкнула связь?" (2,194). Русалка ў паэтычным свеце В.Брусава набліжаецца да нячыстай сілы, таму што яна прыносіць шкоду чалавеку і прытым мае толькі здольнасць смяяцца. У дадзеным назоўніку актуалізаваны семы 'блізкасць да нячыстай сілы', 'варажыя адносіны да чалавека'.

Русалка ў вершах М.Багдановіча і Я.Купалы мае іншы характар, чым у вершах В.Брусава.

У паэтычным свеце М.Багдановіча русалка мае здольнасць смяяцца і плакаць толькі ў вершы "Русалка". Русалка М.Багдановіча – істота каварная, здольная зацямяніць людзям вочы і заманіць іх "... туды, дзе лягла цемень, мгла, дзе зялёны крыж свой ель падняла..." (1,205), а пасля зацалаваць і заказытаць іх да смерці. Аднак смяецца русалка не злосна, не над пакутамі ахвяры, яе сапраўды забаўляе гэтая "вясёлая ігра", паколькі яна не бачыць розніцы паміж дабром і злом: "Хараша ты, ігра, весяла! Харашы вы, нежывыя цяла!" (1,205). Пра такую русалку піша М.І.Кастамараў: "Русалкі істоты лёгкай, амаль бесцялесныя, ні добрыя ні злыя; яны як быццам увасобленыя ў чалавечым вобразе прадметы фізічнага свету, але пры чалавечай фігуры захавалі і несвядомасць, і абыякавасць матэрыі".⁸ Але калі прыходзіць раніца, русалка вымушана вяртацца ў рэчку. Яна плача, паколькі сапраўды пакутуе ад таго, што не можа выйсці на паверхню і працягваць "ігру". У дадзеным выпадку ў назоўніку русалка актуалізавана сема 'нераспазнаванне дабра і зла'.

У паэтычным свеце Я.Купалы ёсць як добрыя, так і злыя сілы. Такімі могуць быць міфічныя істоты, з'явы прыроды, жывёлы і г.д. Большасць міфічных істот у Я.Купалы злыя і страшныя, адпаведны характар носіць іх смех (ці плач). Характар русалкі ў вершах Я.Купалы даволі складана вызначыць. У вершах "Мой дом", "Явар і каліна" сустракаецца русалка, якая смяецца, а ў вершы "Пахаванне" – русалка, якая плача.

Дом паэта – гэта ўся прырода, якая акружае яго, у тым ліку і "... амшалай пушчы сховы, сяліба ясеняў, сасон, дзе смех русалчын, лесуновы папошыць вечна-цяглы сон" (2,172). У вершах "Мой дом" і "Явар і каліна" цяжка адназначна вызначыць характар смеху русалкі, а значыць, і характар самой русалкі. Верш "Мой дом" быў апублікаваны ў 1910 г. (у гэтым годзе быў напісаны і верш "Явар і каліна"), і ў той час Я.Купала не прылічваў русалку да злых сіл. У дадзеным выпадку ў семантычнай структуры назоўніка русалка актуалізаваны семы 'прыналежнасць да свету язычніцкіх бажаствоў', 'загадкавасць, таямнічасць'.

Праз дзесяць год, у вершы "Пахаванне", паэт паказвае русалку, здольную шчыра спачуваць яму (спачуваць – адна з галоўных чалавечых якасцей). Гаворка ў дадзеным вершы ідзе аб тым, што ў пушчы паэт пахаваў песню аб шчасці, а потым справіў разам з пушчай і ночкай памінкі. На гэтым абразе прысутнічалі таксама вецер і русалкі: "І русалкі не забылі – шчырым плакалі плачам" (3,304). У семантычнай структуры назоўніка русалка тут актуалізаваны такія семы, як 'блізкасць да чалавека', 'здольнасць спачуваць'.

У заключэнне неабходна адзначыць, што канструяванне дэнатата назоўніка русалка ў мове "магчымых светаў" з апорай на тэорыю вертыкальных сінтаксічных палёў дапамагае вырашыць праблему, аб якой пісаў С.А.Токараў: "...усе ці амаль усе фантастычныя персанажы народных павер'яў уяўляюць сабой не простыя, а складаныя вобразы, у якіх спляліся элементы рознага паходжання. Кожны з іх складае свайго роду праблему..."⁹ Праведзенае даследаванне паэтычнага выкарыстання назоўніка русалка дазваляе зрабіць вывад аб тым, што русалка бліжэй за ўсё да чалавека ў Я.Купалы, але і ў М.Багдановіча яна надзяляецца здольнасцю смяяцца і плакаць, у той час як у В.Брусава яна толькі смяецца і набліжаецца да нячыстай сілы.

¹ Брюсов В. Я. Собрание сочинений: В 7 т. М., 1973–1974. Т.1–3; Багдановіч М. А. Поўны збор твораў: У 3 т. Мн., 1991. Т.1; Купала Я. Збор твораў: У 7 т. Мн., 1972–1974. Т.1–4. Далейшыя спасылкі на ўсе гэтыя выданні даюцца ў тэксце артыкула з абазначэннем у дужках нумароў тома і старонкі.

² Вартазарян С. Р. От знака к образу. Ереван, 1973. С.132.

³ Прохорова С. Образ Homo ludens "человека играющего" в русском и белорусском языках // Язык. Культура. Взаимопонимание. Материалы международной конференции. Львов, 1997.

⁴ Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности (на материале немецкого языка) // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. Л., 1982. С.42.

⁵ Бонаventura. Ночные бдения. М., 1990. С.150–151.

⁶ Там же.

⁷ Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – начало XX в. М., 1979. С.221.

⁸ Костомаров Н.И. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования. М., 1995. С.28.

⁹ Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века. М.; Л., 1957. С.79.

А.В.ЗІНКЕВІЧ

ЗВАРОТНА-ПРЫНАЛЕЖНЫ ЗАЙМЕННІК У БАЛГАРСКОЙ МОВЕ

Сістэмы прыналежных займеннікаў могуць быць класіфікаваны па характару асноўнага супрацьпастаўлення. Так, напрыклад, у беларускай, рускай і некаторых іншых мовах супрацьпастаўлены зваротны прыналежны займеннік і асабовы прыналежны займеннік; у французскай, іспанскай – поўны і кароткі прыналежны займеннік і г. д. Сістэма прыналежных займеннікаў сучаснай літаратурнай балгарскай мовы (СЛБМ) мае супрацьпастаўленне зваротнага прыналежнага займенніка асабавому прыналежнаму, а таксама поўнага прыналежнага займенніка кароткаму. Таму асноўнае супрацьпастаўленне ў сістэме прыналежных займеннікаў (далей – ПЗ) СЛБМ можна прадставіць як складаную апазіцыю поўнага асабовага ПЗ, кароткага асабовага ПЗ, поўнага зваротнага ПЗ і кароткага зваротнага ПЗ – (*мой: ми*): (*свой: си*).

Будзем разглядаць сістэму ПЗ СЛБМ як сукупнасць простых апазіцый, якія складаюць згаданае складанае супрацьпастаўленне. Гэтае складанае супрацьпастаўленне можна разбіць на наступныя простыя апазіцыі:

1. Поўны зваротны ПЗ: Кароткі зваротны ПЗ (*свой: си*)
2. Поўны асабовы ПЗ: Кароткі асабовы ПЗ (*мой: ми, твой: ти і г. д.*)
3. Поўны асабовы ПЗ: Поўны зваротны ПЗ (*мой: свой, твой: свой і г. д.*)
4. Поўны асабовы ПЗ: Кароткі зваротны ПЗ (*мой: си, твой: си і г. д.*)
5. Кароткі асабовы ПЗ: Кароткі зваротны ПЗ (*ми: си, ти: си і г. д.*)
6. Кароткі асабовы ПЗ: Поўны зваротны ПЗ (*ми: свой, ти: свой і г. д.*)

Апазіцыя “поўны зваротны ПЗ: кароткі зваротны ПЗ”

Замена поўнай формы *свой* на кароткую *си* і наадварот падпарадкоўваецца агульным правілам, уласцівым усім астатнім ПЗ. Аднак канкурэнцыя поўнага і кароткага зваротнага ПЗ дэманструе больш паслядоўнае ўжыванне кароткай формы ў пазіцыі нейтралізацыі, чым у асабовых ПЗ. На матэрыяле тэкстаў сучасных балгарскіх аўтараў (И. Серафимов “Хокерно погребение”, София, 1989; И. Мариновски “Космосът да ти е на помощ, Александър”, София, 1990; В. Пасков “Германия – мръсна приказка”, София, 1993) намі падлічана, што адносіны колькасці ўжыванняў поўнага і кароткага зваротнага ПЗ (си/свой) складаюць у сярэднім 6,14, а адносіны ўжывання ўсіх кароткіх асабовых ПЗ да поўных – 3,31. Іншымі словамі, назіраецца больш актыўнае, чым у асабовых ПЗ, пашырэнне сферы ўжывання кароткіх ПЗ за кошт поўных.

У адрозненне ад асабовых ПЗ у СЛБМ магчыма аперацыя падстаноўкі кароткага зваротнага ПЗ да поўнага – *своя си*¹: *Обичам своите си родители* “Я люблю сваіх бацькоў”, дзе *си* узмацняе рэфлексіўнасць.

У стараславянскай мове, па сведчанню К. Мірчава², *си* займае вельмі сціплае месца. У сямі прааналізаваных ім стараславянскіх помніках суадносіны *свой – си* адпаведна 308 – 10. Сустрэкаецца гэта клітыка толькі ў Супрасльскім зборніку (7) і ў Савінай кнізе (3). У далейшым, як вызначае К.Мірчаў, *си* выяўляе большую ўстойлівасць, чым *свой* у канкурэнцыі з асабовымі ПЗ. Можна гаварыць аб узростаючай ролі кароткай формы ў пары *свой – си* на фоне агульнай тэндэнцыі да паслаблення зваротнага ПЗ.